

709 (1)

~~A/13/9/11~~ [K24/11]
~~AM/9/11~~
rec
45628

H.E. Ntsamwisi 4

Material Culture
of the Tsonga

rec. 28/6/45

30 pp. £ 3-0-0
ind

5 709

K24/11

709

na8 Box 384 Oka

p. 1

- 1 Name of object
- 2 English equivalent
- 3 Made by whom? (men? women? everybody? specialist?)
- 4 Made of what? (name of tree, grass, plant or other material)
- 5 Made how
- 6 Used by whom (men? women? children? chief? doctor?)
- 7 Used how
- 8 Any rules, prohibitions, or other special information?
- 9 Original or borrowed or introduced?

- 1 village, hut : muti, yindlu, + parts No 4/11
granary : dulu, šiphungu, šitlati,
šinyumbane, šitenda,
nkundla, kenya, šicunguta
mpfungura, tshanga,
šivuya, šitsengele (perhaps
under 14?), nsika, ntsandze
etc. etc. šihlungwa
- 2 metalwork and tools for metalwork
šihuhuto, nhlanga, šiketse, lirale,
ritlawwa, nsimbi, nhumbu, ntšoppu
- 3 spear 1 , nkutsu
- 4 axe, adze, hoe : ndzhanga, šizenze, šikomo
tshuvana, šihloka, khawula,
- 5 Cutting instruments (knife, lancet, razor,
chisel, gouge, digging stick, sickle)
šipanga, ~~šipanga~~ šifuma, rikari,
rihwevo, mbathu, betlele
- 6 piercing instruments, small: awl, drill,
firestick, skewer) risungumu,
etc
- 7 arrow + quiver useve, ndhova, ^{galala} mpaša,
- 8 bow vusa
- 9 stick, club, flail, hooked stick : nhonga,
šigombo, šitšhayo, etc.
- 10 shield sitlhangu
- 11 riem, whip, sling : šimoko, šipelupel,
etc etc, ringole
- 12 pottery : mbita, nhlambeto, khuvana
etc.
- 13 grindstone, whetstone
- 14 wooden vessels etc. (mortar, milkpail
dish, platter) : ndyelo, thunga,
šimwelo, nkamba(na), mbenza,
gombe, tshusi, musi, mpakunzo
- 15 calabash vessels : šiphaphani,
šikutsu, šikhudza, šidzuwulo
ndzeke

- 16 Spoons, ladles, scoop, skimmer: nkombe,
rifeto, ridludlu, etc.
- 17 broom, brush, switch, headpad etc. hari,
nkukulu, etc, rivoni
- 18 headrest: šidamu, šigamelo
- 19 stool, chair, stilt, litter: šigaro,
- 20 basket, strainer, sieve, winnow: mutundu,
širundzu, ngula, šingulana
ndzewane, šintewana,
šithabani, nhluto, šihluto
šihlungulo, šitshatsha,
šitshatshani, rihlelo,
šimfulwana, etc
- 21 mat sangu, rikuku
- 22 bag, pouch, sack: funeko, nhlaba,
kwama, nkwama, šikhwama
vunana,
- 23 threads, spinning, weaving, cloth, cord,
rope: ngoti, ritsinda, pinda
riya, ~~magote~~ ntambo
- 24 dress: djovo, ntangu, nteke,
musindu?, mphela, mbaya
šifado, devetše, kapulane,
ntlhomo, ladula, šihuku
etc. nguvu, šingwavila
- 25 toilet articles (comb, sweatscraper,
toothpick, etc). mfukušo,
rivengo? etc.
- 26 costume, mask, as of fighting man,
muhwira etc. ^{ngwinda} surawu, ^{šizangu}
- 27 ornament, beadwork: ^{guro, tshamba} viradziwa, nsuku,
šipenci, šikhwara, thumbu
timbanda, timbhovu
manyangi, ndzalama,
vuserga, rindza, mugangu
ritlatla, mugadzi, mafowa,
maluwada, šihekisara,
šidlodlo, šibolisa, šinkinda
ritlamu,

- 28 pipe, tobacco:
- 29 snuffbox ^{snuff}: mfuken, ngulana (snuff)
- 30 medical + doctor's outfit: nhluku,
nhlolo, tinfisa, baki or
širaba, mazangiro, gošo,
etc.
- 31 music: dende, ngoma, fowa
mbhová, gubu, mantšhomane
mbila, mubambi,
muntšhintšhi, [wunanga,
ndjele, ngwala, nkoka,
unqangala, ritsaningo
šihwehwe, šikolombane
šiphaphala, šitirungo
šiterdye, sitloti, šizambi
šipagane?
- 32 toys, things used in games: šingereretana
ntšuva, šikhitši
- 33 art, carving, patterns
- 34 hunting, trapping + fishing: ndzovo,
rikoka, sole, tove, etc
- 35 boat, raft, paddle: šitatarisi, byatso,
šikwekwetsi, ngalava,
nondzo, šihundisi, šikombe

add: šigwagwa, xendko, ntšindzu, dukuzga,
šidzivulo, ngombo, mukhafu, etc etc.

709 (1)

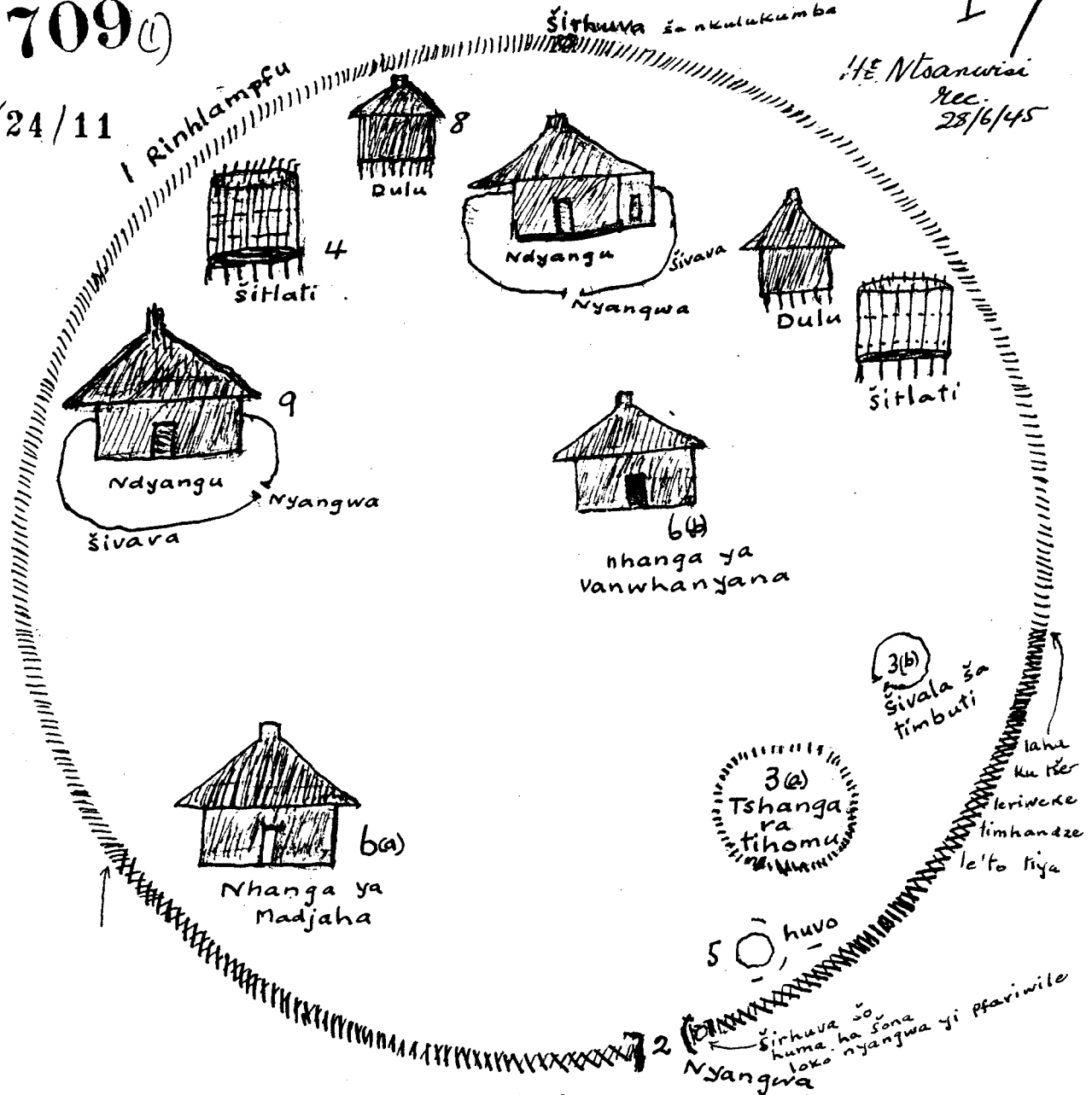
K24/11

Muti - village

09/1/71

HE Ntsoanwisi

Rec: 28/6/45

1- Muti wu fanela ku va na rinhlampfu leri ri wu rhendzelaka e šikarhi, ku sala nyangwa yo huma ni ku nghena ha yona, ya - va-nhu ni swifuwo. Ku tala ku hlawuriwa laha ku nga ni murhi lo-wukuluwa ndzhuti, nkuwa, širhomberhombe, nkuhlu, ntoma, nhlampfu, ni minwana.

Rinhlampfu ri biyiwa hi manhlampfu ya mitwa ya mirhi le'yo-tiya, ndzhenge, nkaya, šigatlu, munga, muqokolo, ntšhugulu, ni mirwa-na le'yo tano. Ku byariwa na kambe mirhi le'yi hanyaka yi ta khomelela ku ri tiyisa. Mirhi le'yi fanaka ni nkanyi, šimombya-ne, sirhomberhombe, nhlampfu, ni minwana le'yo tano yi byariwa hi-ku tsema mhandze yi tšeleriwa. Rinatlwa ri endla rinhlampfu le'ro tiya ngopfu, le'ri sivelaka ni valala e ku enghena e mutini loko va hlasela.

An Incident.

Hosi Ngunghunyani o tshama a ya hlasela e ka Maluleke. Muti wa kona a wu biyiwile hi rinetlwa ri ya fika e nambyeni wa Vembe tlhelo ra hala ni hala, ku suka e nyangweni ya muti ku ya fika e nambyeni; kutani laha nyangweni va biyile hi timhandze le'to tiya laha munhu a nga swi kotiki ku enghena hi ku olova, va siya širhuva ni nyangwa swi pfariwa. Loko nyimpi yi fika, vavanuna a va ri e hubyeni va ri karhi va yi langutele. Va khomile mavurha, vanwana va ri karhi va hisa miseve leyi pomaweke vutsulu. A fika a yi nyikela yena mufambisi wa yona. Vandla le'ra matimba ra vurhena a ri komba e nyangweni, rinwana a ri komba e šineneni, rinwana e šimatsini. Sweswo-sweswo mavandla hikwawo ma ko ma helela.

La'va le sangweni va ringeta e ku enghena hi ku khandziya, ni ni ku khokhovela; kambe hikwavo la'va nga ringeta sweswo a a vo tlula ni nseve lo'wu humaka e ndzilweni wu tshukile wu lo dzwuuu, wu kota ku tlhava šitlhangu wu ya huma hi hala wu vavisa munhu. Hikwavo la'va nga ringeta ku lava ku enghena va tlula ni nseve va wela e handle va fa hi vunyingi le'byikulu. La'va nga famba hi rihimpfu vo mbemba na rona va ke va ya fika e nambyeni va tlhela va vuya va nga kumi ko enghena ha kona hikokwalaho ka rinetlwa. Loko va fika laha sangweni vo kuma ku lo dwalalala hi mitsumbu ya vanhu la'va feke ni la'va hlalaka. Loko va vona swi ri tano, va suka hi ku tsuma va vuyela e kaya ka vona. A va ha swi engetanga ku ya hlasela e ka Maluleke.

2. Nyangwa (Sangu). E sangweni ku tšeleriwa e timhandze ta mirhi le'yo tiya le'yi tekaka e nkarhi wo leha yi nga si bola, ⁿNwamudzumba, ^mMondzo, ⁿNkaya, ⁿNsuvo, (ndzedze), ⁿŠilubarhi, ^mMuluva ni minwana le'yi fanaka na yona. Nyangwa ya ^ppfariwa ni madyambu yi pfuriwa ni mišo. Širhuva sa nkulukumba ša kona e ndzaku ^(m+hosi)e rinhlampfini laha nkulukumba wa muti a nyengaka ha kona loko a swi rhandza, tanihi loko ku fika munhu a nga lavi ku vonana na yena wo byela vanhu leswaku va byela munhu loyi leswaku a nga kona, yena a suka a ya huma hi širhuva leši!

- 3.(a) Šivala ša(tshanga ra) tihomu. *Na šona ša biyiwa ku*

kotisa rinhlampfu ra muti. Ha kanyingi timhandze ta rona--
 (leta mahari--swiphandze) to tšeleriwa, tinwanyana ta mirhi.
 le'yi nga hatlisiki ku bola, le'ti kumekaka kusuhi ni nana
 ndzhawu leyo, ti khotlekeriwa (kw^{hu}aqela). Ku na le'ti pfa-
 laka tshanga, (miphiningedzo) tona ti siyiwa kwala nyangweni
 ta pfala ni ku susiwa (pfula).

(b) Tshanga ra(šivala ša) timbuti kumbe tinyimpfu. Rona ra-fu-
 leriwa, leswaku swifuwonyana leswi swi nga neriwi hi mpfula
 tshanga ri tala ndzhope swi ta bola swinyondzwana, swi kw^{hu}pi-
 ta, swi fa.

Šitlati hi laha ku tšheriwaka kona e mavele ya swifaki;
 (ši vitaniwa na swona (šiphungu) loko ma huma e masinwini.
 Šitlati ši akiwa lembe rinwana ni rinwana; kambe vanwana
 va tiyisa loko va aka, hikokwalaho lembe le'ri tlhandlama-
 ka vo hlakarheta. (ku ši pfuša)

Ku akiwa ka šitlati. Ku dzimiwa(toka) timhandze kumbe ti
 tšeleriwa hilaha munhu a rhandzaka ka kona. Ku tšeleriwa ni
 swiphandze le'swi tlakusiwaka ku ringana e ša ndla ku suka
 e misaveni leswaku muhlwa wu ta voniwa loko wu lava ku
 khandziya wu dya e mavele. Ku bohiwa e rivalelo le're ti-
 ya e henhla ka swiphandze leswi; hi rona rivalelo leri le'
 ri r^{hu}halaka e minaneko, leyi yi nga yona yi r^{hu}halaka e ma-
 vele la ma tšheriwaka lomo. E henhla ka minaneko leyi
 timhandze ti bohiwa hi timbalelo le'ti khomaka e tinhlanga
 kumbe nhlanga kumbe tshenga. Loko swi herile, timbalelo ti
 tiyisiwile hi ku boha hi byewu le'byo tiya, ku andlaleri-
 wa byanyi loko ma ri mavele la ma vandleriweke; loko ma nga
 vandleriwanga a ku andlaleriwi ntšhumu. Nwahuva, makhaha,
 mašalani, šivelenhlampfu, šikombe ni swinwana le'swi fana-
 ka na swona, swi tšheriwa e matshaleni. Matshala wona ma
 akiwa e masinwini.

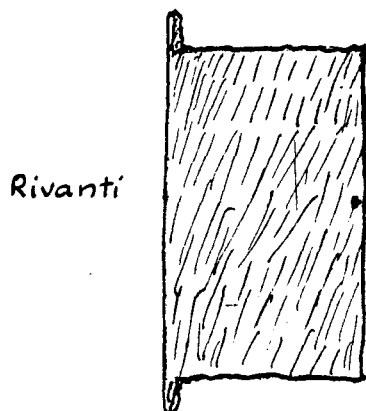
Huvo. E hubyeni ku ni šitiko le'ši akeriweke hi mari-
 bye, ndzilo wu tshiveriwa e šikarhi. Ku ni swintsandzana
 swo tshamisa e henhla ka swona. Vanwana va tolovele ku
 ntluntlama. Tihunyi le'ti tshiveriwaka e hubyeni ti rhoteri-
 wa hi vafana. Loko mufana a nga vuyi na tihunyi wa swi
 tiva le'swi nga ta humelela; hikokwalaho va lava

- 6 Risimu ra kona hi-leri: "Khuni ntšee, hi-ya kaya ka-manane."
 7 Lawu-kumbe nhanga i yindlu-laha 'ku etlelaka kona madjaha-kumbe vanyanyana.
 8 Dulu hilaha-ku tšheriwaka kona e timbewu, mavele ya swifaki, mphoho, tindluwu, timanga, mpunga, tinyawa, ni swinwana ni swinwane. ← Timbewu leti ti nga ha tšheriwa e ndzeni ka ngula, kumbe e ndzeni ka šitendza. Dulu ri akiwa tanihi šitlati; ra phamiwa ni ku fuleriwa tanihi yindlu.

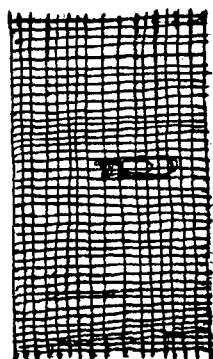
9 (a) Yindlu hilaha vanhu va hanyaka ni ku etlela kona. Timhandze ta-tšer-leriwa, kumbe ti dzimiwa(toka); ya valeriwa, yi tšheriwa nhlange, kumbe tshenga, kumbe timhandze le'titsongo (mabaša), kutani yi phamiwa. Yi vuyetiwa kambirhi kumbe karharha leswaku yi tiya ni timbalelo ti-nga vonaki. Makhumbi ma tšhutšhutsiwa lembe riwana ni riwana. E-hansi (Pitso) ka biwa(tšhayiwa), yi rideriwa. Ku ridela: Yi sindziwa hi širhuvu, yi latiwa hi širiyana le'šo tsw hulungeka. Loko yi vupfile, yi sindziwa hi vulongo bya tihomu.

Lwangu ra yindlu ri akiwa hi timhandze, mabaša, ni nhlange swi-bohiwa hi mapindza yo lukiwa kumbe hi byewu, ngopfu bya munga. Ha kanyingi lwagu ri akeriwa e hansi, ri tlatlekiwa loko ri herile; ndzhaku ku fu-leriwa hi byanyi bya nwamfulelayindlu. Ku lukiwa e makenya hi byanyi, lebyi, ma tsondzeriwa. Loko yi fikile e makumu, ku tlhomiwa šihlungwa. Yi herile. Byanyi bya rišaka riwana bya tirhisiwa loko lebyi byi nga ri kona kumbe byi nga rhandzeki. Šipfalo (rivanti) ši endliwa hi nsinya lowo olovatanihi nkanyi, simuwu, nkuhlu, musenje, ni yinwana, Kumbe ri lukiwa hi nhlange.

Loko wu ri murhi, nsinya lowu wo tsemiwa, wu pulukanyiwa ku tlulanyana ku leha ka rivanti, wu pandziwa, wu phaphiwa ku endla šiphephelele ku fikela e mpiweni ku tsindziyela ka rivanti.

Rivanti

šipfalo
ša
tinhlanga

Th

tlhelo leri ku nga ta hayekiwa ha rona ku siyiwa swo tlhoma ha swona e henhla ka shukurva. Shukurva shwana si le henhla shwana si le hansi. Loko ri ri ra nhlanga rona ri lukiwa ri pima ka tlula switsanana ku anama ka nyangwa; ku tšeleriwa timhango timbirhi hi le handle si kwaketiwa kona; kumbe si yimisiwa hi le ndzeni ka yindlu, ka huma ngoti leyi bohiwaka e šikarhi ka rivanti, yi endla tingoti timbirhi laha ku nga ta enghena mugogo wu hingakanya nyangwa hi le handle. Rivanti le'ro luka ri pfala na šona e šivava.

9B(b) Šivava si biyelela ndyangu ku sivele moya ni širhami, hikuva hi laha vanhu va tšamisaka kona; na swona e ku sivele tihuku ni tinguluve ni swinwana e swifuwo e ku dya le'wi vekiwaka kona; hambi ku ri e ku faya e tambita ni swinwana e swibya. I ntirho wa vavanuna e ku ala šivava; kambe na vona vavasati va wu tirha. Maakela ya šivava ma fana ni maakela ya yindlu. Ša tshayiwa (biwa) si rideriwa, si sindziwa hi vulongo bya tihomu tanhi le ndlwini.

An incident.

Khale loko timpfala ta ha na hi fanelo, misava ya ha kota ku hlayisa e mati, a ku ri ni swibawa (swibodlho) le swo tšhavisana e ka Tsatsawani (hosi le'ya kile kusuhi na le Duiyiskloof). Va ka Nkuna (va ha fumiwa hi hosi Shilubana) Va yile va ya hlasela tiko leri; a va fambisiwa hi Mndjokedjwa. A va nga ri tiva tiko leri. Loko yi ku hemu (ku hlangana yi lwa) valala lava va endla swo ngi vo tsutsuma; va kokela va ka-Nkuna e tlhelo ra swibawa leswi. Loko va vona le swaku va le šikarhi ka swona va tlhela hi matimba, hi vuningi, va susumetela va ka-Nkuna e swibodlhweni leswi, ku fa lavo tala ngopfu hi ku mbombomela. Loko e tinyimpi ti makile e kaya, ku kumeka leswaku vavasati la'va ferikeke hi vanuna e nyimpini va tele ku tlurisa, hosi yi veka nawo leswaku swivava swi akiwa hi vavasati, leswaku vafe lwakazi (va nga vavasati lava *leba*)

^s
 ts tʰs tʰs
 tsh tʰh tʰh

^s
 ts tʰs
 tsh tʰh

SW
 tsh
~~ts~~
 tshw

xhw

d dz
 nd ndz
^v
 z dz
^v
 dz dz

~~x~~
 c ch

dz
 ndz
 j
 dj

a
 ɔ
 by
 bw
 c
 d
 dh (dj)
~~dh~~ dh
 dw
 dy
 dz
 dzh
 dzhw
 dzw
 e
 f
 g
 gh
 i
 j
 k
 hh
 khw
 kw
 l
 m { mb
 mh { mby
 n { mbw mf.
 nh { nd
 nw { ndh
 ni { ndl
 nihw { ndlh
 niw { ndw
 ny { ndy
 o { ndz
 p { ndzh
 ph { ndzhw
 phw? { ndzw
 phy? { nf
 nt
 ngh
 nte
 nh
 nhw
 nk
 nkhw
 nk

g

q
 r
 rh
 rhw
 rw
 s
 sw
 t
 th
 thw
 thy
 tl
 tlh
 tlhw
 tlw
 to
 tsh
 tshw?
 tso
 tshw
 tw
 ty?
 u
 v
 w
 x?
 y
 z

~~firiweka va nga ti vona e vusiwana bja
vona ngopfu.~~

šibo Kumbe
šitšhaya

9(b)

2- Šivava ša vumbirhi hi le'š'i biyiwaka
e/ hi tihunyi. Vavasati va rhotla tihu-
nyi va veketela hansi ku rhendzela
ndyangu. Ku tšeleriva timhandze ti yima
ku ringana ku leha ka munhu, kumbe e
hansingana, hala ni hala, le'to nanekela
ti veketeriva e šikarhi, ti ko ti tlaku-
ka ku ya fika kwale ku helaka e
timhandze le'ti tšeleriwake.

9(c) Ndyangu hilaha vanhu va tshami-
saka kona ndzeni ka šivava, ka
sindziwa ku saseka. Vanhu va etlela
kona loko ku pi ni nyuku e tindwini
Dulu, ngula, šitendza, i vuhlayiselo bja
timbewu. I swibye swa le handle
leswi; Kasi ku vna swibye swa le
hansi ka misava — nkundla. (mealie Pit)

Mintirho ya vavanuna

Ku dlaya tinhlampfi — (fishing) or killing fish.

Tinhlampfi e ti enla e swakudya e šikarhi ka vatsonga,

A ti phasiwa hi tindlela le'to tala. Hi ta kamba laha e
tindlela tiwana ta tona.

1. SOLE.

* Sole ri rhiyiwa e ndzeni ka mati e ku phasa e tinhlampfi.
Rilukiwa hi nhlanga. Ri fana ni širhanga kumbe e nteve ku lu-
kiwa ka rona. Ku lukiwan- e šitlhandla š'i vakeriwa rhengwe la-
ha nohwini wa kona, hala ndzhaku-ri hkanganisiwa kunene. Ku
na le'šitsongo e ndzeni, šona tinhlanga ta šona ta hambana
le ndzeni, leswaku loko nhlampfi yi enghenile yi nga ha swi
koti ku tlhela. Sole ri phasa tinhlampfi to tala hi nkarhi
kumbe šikanwe.

2. Širhanga.
Širhanga na šona š'i endliva kukotisa sole. Matshaniweni yo hla-
nganisa hala ndzhaku šo bohiwa kunene. Šona a š'i rhiyiwi,
munhu

w/ munhu wo dlomuta, loko a phasile kumbe a khomile / to yi twa kutani a khoma.

3. Tavala kumbe vutavala.

Rona ~~šona~~ ri lukiwa hi tingoti le'to lala; lomu makumu ku vehe-
ri wa tinhlanga kumbe e timhandze, --- e tinhi le'to leha leswaku-
ti ri tiyisa. Laha makumu tinhi leti ti hlanganisiwa ku bohe-
leriwa rinhi ro khoma ha rona. Rona munhu wo famba a dzima
kutani loko tinhlampfi ti ku ti hambana na yena ti tsutsuma
to nghenisa tinhloko, loko ti ku ta tlhela to khomiwa malaka.

4. Nkukuto (ku kukuta, kumbe ku tsheva)

(a) Ku ni šimudyana le'šī fanaka ni musuzwana le'šī vuriwaka
bvimba, ku tshoviwa switluka swa šona swi veketeriwa ku hinga-
kanya e nambu. Loko swi hlangene va vona leswaku swi tiakukile
ku ringana, va sungula ku kukuta kumbe ku tsheva. Loko va fi-
kile laha va vonaka leswaku va khomile, va vuyela tlhelo ti
susumeteriwa e ribuwini, ti humeseriwa e handle.

w/ (b) Ntšeka (kumbe le'šī nga nguvu) wa tirhisiwa, ŋwana a khoma
w/ hala ŋwana hala, va fambisa šisweswo va ri karhi va kukuta,
loko va phasile va tsavula.

5. Ku tšopa hi ntlhavo.

w/ Lebyi i vutsha, Nseve wa kona i ntlhavo leyo leha yi lum-
riweke e rihlangeni ro koma. Swi fanela ku lundziwa swinane le-
swaku rihlanga leri ri nga ti arisa nseve kumbe ntlhavo leyi e
ku nghena e matini. Loko munhu a vona e nhlampfi wo fula. Swi
endliwa e matini la'ma tsongo.

6. Ku-Nyuva(dive)

Munhu wo nyupela a ya hansī a khomile ntlhavo ni mfundzu---
(ngoti yo hulela e ka yona). Leti a ti vonaka wo tlhava a hu-
sko/ lela e mfundzwini. Loko a tshuka a hlangana ni ngwenya wo tlha-
va nhlampfi a yi nyika, a ri karhi a ramba a ya e mahlweni a
ko a vona leswaku mfundzu wa yena wu tele a huma e matini.
Loko munhu a huma kona mahlo ya yena ma vonaka ma karhatekile
swinene hi mati; na yona mhaka yo hefemula i mhaka leyi la'va
namuntlha va nga kotiki ku yi twisisa; kambe a swi endliwa, swa
ha endliwa ni ~~swi~~swi kwale matikweni ya milambu le mikulu.

Vembe (Limpopo River)

Ku pyopyisa (dakwisa) Loko mativa ma ri ni mati matsanana kwale matikweni ya Va-Tsonga, a va dlaya tinhlampfi hi ku ti pyopyisa.

(a) Ku khandliwa makamba (mahanti) ya nšungunšungu ma tšheri-wa lomo e ndzeni ka mati, va dunga (hakasa) mati leswaku ma hlangana ni murhi lowu. E ndzaku ka nkarhinyana tinhlampfi ta pyopyiwa ti sungula ku phaphama, va tsavulela.

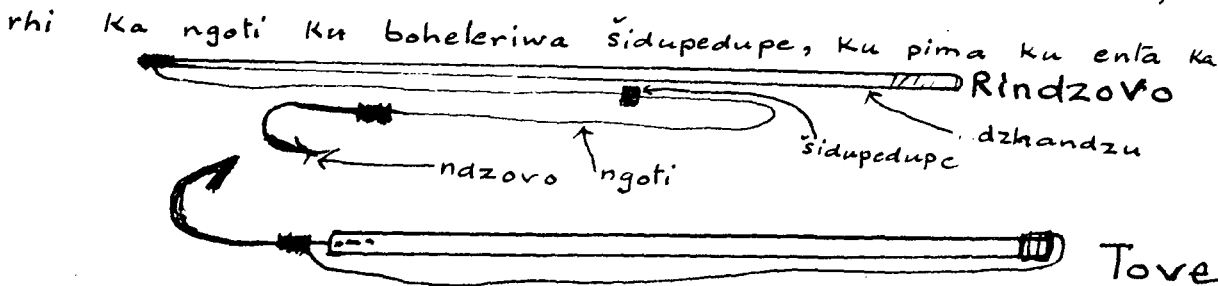
(b) Swa ha fana ni lo'wo rhanga, kambe murhi wa kona i phombye. Rhanga ra wona ri fana ni dema, ra khandliwa na rona ri petiwa kona e matini. Ndzhaku ka nkarhinyana ta pyopyiwa, ti phaphama, va tsavulela.

8. TOVE. Tove ri fana ni rindzovo le'ri lumeriwaka e nho- ngeni le'yi ringanaka ku leha ka munhu. Laha rindzovo ri tlhomiwaka ku fika kona, ku sala šiphepherhele, ku lundziwa ringoti le'ri boheleriweke hala tlhelo riwana ra nhonga. Na kona ra lundziwa. Vanhu va enghena e šidziveni va tele, ku suka tlhelo riwana va kongoma ka riwana va tamele matove, va famba va ri karhi va hakasa hi wona e matini, va ri karhi va tlhava leti va ti kumaka. Loko nhlampfi yi tlhaviwile yi ringeta ku tsutsuma, yo hlomula nsimbi munhu a sala a khomile nhonga a koka ha yona.

Ntirho lowu wu ni khombo hikuva nkarhi wuwana vanhu va tlhavana, kutani leswi tove ri nga ni ngove, vo šeka tipya- ma leswaku va kota ku hlomula.; na swona a swi endleki ku famba munhu a ri swakwe a ya hakasa, hambu va ri vambi- rhi tinhlampfi ti ngo hambana na vona ti ya tlhelo ri- wana; kasi loko va tsangile a ti na laha ti nga va ha- mbukaka ha kona!

9. Rindzovo i ro ringela ha rona, (ku tlomutela) ri hambana ni tove hi leswi ri nga hava mutwa hala ndzhaku. Kwa- laha ka šiphepherhele hi kona va lundzaka ha kona.

Rindzovo ri fanela ku tlhomiwa šo dyisela (bait), e šika-

mati ya šidziva laha ku ringeriwaka kona. Hi leswaku šidupedupe ša tshinetiwa.

so dyisela. Swidluwani, mindzhungulu, swi nga dyiseriwa hi
vusewa, kasi nhlampfintšila, gentle, (nwagere, getlwani) - nwenge
ni rimbale swi dyiseriwa hi nyama---nšikwa, mintlambya, ti-
mbeva; dšagwa ni šihoko tona ti phasiwa hi sole, a ti
dyeli. Nwenge ni šihoko ti leva ngopfu.

Ku hlota swihari. (Hunt)

Loko ku ya hlotiwa, ncina ya rhambiwa. Vanhu va muganga
va byelana leswaku hi siku ro karhi va huma va ya hlota.

Hikwavo la'va nga ta huma va tilungisa. Madžaha, vafana,
vavanuna, va tilungisa, ku tekiwa minteve, mavurha, matlhari,
swigiya ni timbyana---(va hlakarheta, va kunga, va wa lota
ni ku entshemurisa). Loko va ku mundzuku hi ya hlangana e
ndhawini yo karhi, kunene va ta ya hlangana kona wa ha-
ri mišo swinene. Mhaka ya rhanga ku hlawuriwa mulotswi(mu-
fambisi wa timbyana hi noti ni khwela). Va sungula ku
hlota wa ha ri mpundzu swinene, vutila bya swihari byi
nga si unguka, timbyana ta swihari swa ha swi kota ku landza.

Va vona misoko ya tinhlexti va siva hi minteve, va yima
ni mavurha, ni matlhari, timbyana tona ti sungula ku hlota.
Va tšopa, va tlhava, va ba hi swigiya (swigombo); tiwana
ti enghena e minteveni ti phasiwa, ti dlawa. Tiwana ti
tsutsumela e handle ti enghena e swihlahleni, va hlongo-
la, va tsanga (rhendzela) šihlahla. Tlhelo le ri yi humelaka
ka rona ra huweleriwa--- Hi yoleyo, e Vušeni, Vupeladyambu,
Nwalungwini, Dzongeni. Wa tšho-- ndzi diele, ndzi wa mar-
uhala, (huhula). Yoloye o ta ruhala. Loko yi yevuriwa o ta
huma ni šikonokono ni ntšila loko yi ri nhleti; kasi loko
ši ri šihari lešikulu o huma na šihlana kumbe e voko.
La'vanwana va kuma minhluvi yo va lawula ha yona.

Loko šihari ši tlhaviwa ši tsutsuma ši hlongorisiwa, nwinini
wa mbyana le'yi nga ta ya ši khoma o ta huhula širho---
voko. Loko ku hlota ku herile va ya e nambyeni va ya hla-
mba, va muka. Va hlengeletana e mutini o nwana lowu va nga
wu hlawula, va ya

K 34/11

ya sweka kona mikuva ya tinhlepti ni swioso swa swihari le swi-
 kulu---swivindzi, tinhlanga ni swisohe, ohe swi dyiwa hi vakulukumba;
 va ri vafana loko va dya swona va nga endla mintlunya va nga
 koti ku dlaya swinwana swihari.

Loko va hangalaka, la'va nga dlaya ngopfu va pambulela--la'va
 nga dlayangiki ntšhumu, va nga ti tshuka va endliwa maswele;
 swele: ku vuriwa munhu lo'wo ka a nga koti ku dlaya swihari. Ha
 w/ kanyingi munhu lo'wo tano va ri o khumile; tinhonga, ni matihari
 ni swinwana leswi a swi tirhisaka swi tlulatluriwa hi vavasati! Hi-
 kokwalaho ku vekiwaka siku ra le mahlweni ro huma ncina lewaku
 vanhu va ta tibasisa va tenga. Timbyana le'ti nga kotiki ku la-
 ndza vutla ti dzahisiwa e šibaha, ti entshemula.

Loko ku dlayiwile šivandza (yingwe kumbe nghala) swioso swa ~~si-~~
 ku ^{levo} na swi ta ya dyeriwa e ndhuneni (ndhuna). Siku leri ku fambiwa
 hi muhuvo, ku yimbeleriwa risimu ra hosi;--(Wena okuyeka indhabazo-
 mkhonto--haaa ha)

Vanhu loko va twa e risimu leri vo swi tiva šikañwe leswaku
 ku dyayiwile e šivandza, kwalaho vavasati va ba mikulungwani.

MADZIYO (kurhiya swihari)

Swihari swi rhiyiwa hi vavanuna, hikokwalaho hi nga si fika kona hi
 fanele ku sungula e ku sunguleni. Vafana va sungula ku rhiya va ha-
 ri vatsanana; va kula va ri karhi va tolovela ku rhiya. Vanwana va ta-
 ka vudzimba kwalaho. Vafana va sungula hi ku rhiya ni ku phasa swi-
 nyenyana. Swinwana swa swona hi leswi: swindzingiri, tintaka, masowa,
 (madjekerhwa), ndzeyana, matuva, ni swinwana leswi hi nga ta swi vula
 e ndzhakunyana. Loko va kula va ri karhi va tolovela ntirho lowo va
 ta kokeka leswaku va ko va ya va vadlayi va swihari.

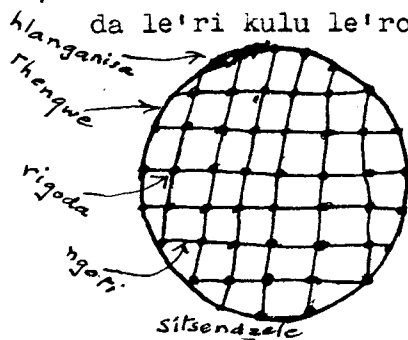
Swindzingiri swi rhiyiwa e swisakeni swa swona. Rigoda ra kona ri
 pimiwa hi ku enghenisa šintihwana le'šitsongo, hi šona šis ringanaka
 nhloko ya šindzingiri. Ku tala ku rhiyiwa hi vugoda bya tihomu. Ri-
 goda loko ri lukiwile (swuriwile), ri endliwile e vurimu, ri bohele-
 riwa e rinhini kumbe e ritlhongweni, kutani rinhi leri ri tihomiwa
 e ku hingakanya e nomu (nyangwa) wa šisaka, rigoda ri sala ri nembelele
 kwala nyangweni ri lungisiwa swinene leswaku loko šis ku ša enghena

šo nghena na rona. Loko ši ku ša huma rona ri ri e nharwini ši phasiwile.

Vakhale va te (Nhlampfi hi ya mangheno), kutani loko mufana a phasile šinyenyana ši fanele ku nyikiwa tata wa muni. Hi leswaku šinyenyana na šo rhangā ša vudzimba bya yena hi šona le'ši nga ša tata wa muni! Loko tatana a oša ni ku dya e šinyenyana leši a nga ši dlayeriwa hi hwana wa yena hi nga ankanya ni ku twisisa e ku tsaka lo'ku nga kona e mbilwini ya yena; na kona hi nga twisisa ku tiphina hi ku tsaka lo'ku nga na mufana loko a vona tata wa yena a dya e šinyenyana leši a tivaka leswaku hi yena loyi a nga hwi dlayela šona!

Ntaka loko yi ri e šisakeni yi rhiyiwa hi rigoda leri ri ringanaka e ku enghenisa khudzu (ritiho le'rikulu). Rigoda ri boheleriwa e rinhi ni ri tlhomiwa ku hingakanya e nomu (nyangwa) wa šisaka; rigoda rona ri sala ri ri karni ri nemelela ri sivile nomu. Loko ši fika ši enghena šo enghena na rona, kumbe loko ši nga phasiwi loko ši enghena ši nga phasiwa loko ši huma.

Tinyenyana hikwato le'ti thelaka ti tala ku rhiyiwa hi switsendzele. Šitsendzele ši encliwa hi nkhave lo'wu petsiwaka wu endla rhengwe. Rhengwe leri ri phamohiwa hi tingoti hllaha swi vonakaka ha kona e šifanisweni, masuku ku boheleriwa vugoda le'byo koma kumbe le'byo leha ku ringana swinyenyana le'swi rhiyiwaka le'swi thelaka e ndzhawini yoleyo. Kambe vugoda a byi hlawuli, le'šikulu šinyenyana ši nga phasiwa nenge hi rigoda le'ritsongo, kumbe ši phasiwa e nhamu hi rigoda le'ri kulu le'ro leha.

Laha ši rhiyiwaka kona šitsendzele hi laha kašimi-sava le'yi ntshunšekeke; ši tshikitshiwa e hansi ku sala ku vonaka e vugoda ntsena. Vugoda lebyi byi endliwa hi vundjhindjhi bya tihomu. Loko ši tshikitshiwile vugoda bya yimisiwa leswaku loko swinyenyana swi famoa-famba kona swi ta phasiwa. Ku tshariwa swo vitanisa loko swi thela e rivaleni. Loko swi thela e šivuyeni ši tshikitshiwa e mungwini wa mavele vugoda oyi sala byi te dzavanana, oyi la ngutele le'swi nga ta ta swi ta byi pfuka. Loko tinyenyana ti ta e ku handzeni ta phasiwa... Matuva, ndzeyani, tinwhari, ni switsatsatsa.

Nkarhi wuhwana loko rikhozana ri vona šinyenyana ši buba ri tala ku ya kona ri lava ku ya kulula (teka nyenyana le'yi phasiweke)

K24/11

ha kanyingi na rona ri tala ku phasiwa, ri dlawa.

Nhlakahla (šiyakayani, širhakarhani) i vana va šimudiyana šinwana le šitsondzelaka mišwana mirhi. Ši veka e vana la'va fanaka ni marhakarhaka, kambe va ni swibundzwana. Loko swi vupfile swa tswhuka swi ku dzwuu; na swona swi dyiwa ngopfu hi tinyenyana leti: - Bokota (byitana, phyandlana) nkorho, myakayaka, nkwenyana, khwezu, ndlhazi, ni swinwana le šiswi fanaka na swona. Loko vafana va vona swirhakarhana swi sungula ku vupfa, va kha hikwaswo va ya tselela e hansi masuku swinyenyana leswi swi sala swi swi pfumala. Kutani va kuma nkarhi wo rhiya. Va teka swinwana swa swona swirhakarhani leswi, va ya rhiya hi swona. Va rhiya hi leswi va nge i swiyindlwana (rinhi le'ri pandziwaka ri-engeriwa tinwana, ku vekiwa širhakarhani e šikarhi, ku bohiwa henhla ni le hansi, kutani ku siviwa tinyangwa le'ti seleke hi vugoda, kumbe ku rhiyiwa hi ntlhamu. Swirhakarhani leswi swi hayekiwa e henhla ka mirhi. Na wona ntlhamu wu rhiyiwa hi ku hundlela nkhave wunwana lo'wu nga ta va ntlhamu, ku tlhomiwa širhakarhani e rinhini šitsemiwa hala henhla kutani ku rhiyiwa ntlhamu lowu mantantana wa wona hundzaka kwala henhla ka širhakarhani. Loko šinyenyana ši vona širhakarhani ku tswhuka ši ku ši ya e ku dyeni, loko ši tshamisa e henhla ka mantantana ntlhamu wu to watšhuka, šinyenyana ši phasiwa. Mintlhamu leyi ni swiyindlwana le swi swi rhiyiwa swi sukəriwa, munhu a ta hi ku ta kamba. Loko swi phasiwile va kulula va tlheia va rhiya kambe. Kambe leswi swa hlwela. Ndlela yo hatlisa hi loko va rhiya tlhelo rišwana, va suka va ya hlongola swinyenyana swi ya hala va nga rhiya kona va sala va rhiya hala kunwana. Loko va ya kulula hala swi ya hala va nga rhiya kona; loko va ya kulula hala na kona swi ya hala ku nga rhiyiwa na kamoe. Swi fambisa sweswo-sweswo, va phasa le'swo tala hi ndlela yoleyo.

Vurimba

Ku rhiya hi vurimba swi lava ku fana ni ku rhiya hi swirhakarhani. Vurimba i vana va murhi wunwana lo'wu milaka e tintshaveni ta lomu ka tinkanghala. Vana va kona va fana ni tindzoho, i swirhungulutwana. Loko byi khiwile, bya phonyeteriwa tanihi tindluwu. Kambe khamba ra kofha ra nononwaha, kutani loko ri fayiwile, le'swi nga e ndzeni hi oyona vurimba. Loko ku rhiyiwa hi vurimba ku tsondzeriwa rinhi hi vurimba, kumbe ku tsondzeriwa rihlamalala, kutani ri ya vekiwa laha swinyenyana swi tshamisaka Kona - e byangini, e mirhini ni le swi -

midyanini laha swi tshamisaka kona loko swi lava ku thela, e ndhawini yinwana kumbe ku nwa mati-e nambyeni. Loko munhu a rhiya e ndzeyani-
 wo languta laha yi tshamisaka kona e byanyini a ooha mafundzu, kutani
 a vitanisa hi khwela. Loko yi-fika yi kuma moiii, le'swi nga tshamisa
 e henhla ka vurimba loko swi ku swa suka vurimba byo namarhela milea-
 nge; masuku loko ^{swi} buba byo namarhela ni timpapa (tinsiva ta timpiko)
 masuku swi phasiwile swi to dzooo. Loko munhu a veketele tinhlamalala
 u/ le'to tala, e phasa e swinyenyana swo tala hi nkarhi. Swa endleka le
 swaku munhu a rhiya hala ni hala---hi leswaku a rhiya e tindhawini
 to tala. Loko ^{swi} ti ya tlhele riwana le'ri rhiyiweke ku ta ya sala swi-
 nwana, loko munhu a ya ka tlhele le'riwana ku ya kulula swi ta hahele
 e ka le'riwana, kutani hikwako laha ^{swi} ti fambelaka kona ku sala swiwa-
 na. Hi ndlela lyyi munhu wa swi kota ku tata e mbita hi swinyenyana.
 Vurimba bya swi kota ku rhiya e swisakeni ni le mirhini ya mihandzo
 tanihi---sirhomborhombe, nkuwa, ntoma, nhlampfu, nyiyi (nyiri) ni mi-
 u/ nwana mirhi ya mihandzo le'yi dyiwaka hi ^{swi} swinyenyana. Loko rihamalala
 ri pyiii hi tinsiva, ti nga ha suseleriwa ri tlhele ri rhiya. Kambe
 loko swi vonaka leswaku vurimba bya kona byi herile matimba rihamalala
 lala lero ro tsukumetiwa.

Mintlhamu yi rhiyiwa e hansi ni le henhla ka mirhi. (a) Mintlhamu
 ya le henhla yi rhiyiwa e swisakeni ni loko ku rhiyiwa hi swirhaka-
 a/ rhani. (b) Mintlhamu ya le hansi yi nga rhiyiwa e matshangaveni ya
 timanga.
 u/ Loko munhu a rhiya e henhla ka murhi e sisakeni e languta, nkhave
 lo'wu nga e kusuhi ni sisaka a wu hundlela ni ku wu khutulela, ma-
 suku a bohelela ngoti e makumu a rhiya ha yona. Swi endliwa ngopfu
 e ka swisaka swa matuva, mabokota, ni swinwana swinyenyana le'swi
 akaka swisaka le'swo ahlama. E swisakeni leswi mantantana wa kona
 u/ e fanele ku tsemakanya sisaka leswaku loko swinyenyana si ku sa tsha-
 misa ntlhamu wu to watshuka. Na kona loko ku rhiyiwa hi sirhakarhani
 so tsemiwa hala henhla si tlhomiwa e phanyini masuku ku rhiyiwa

ntlhamu, rithabhe(mantantana) ri tsemakanya e henhla ka širnakarhani. Loko šinyenyana šī fika šī tshamisa e henhla ka mantantani ntlhamu wu to watšhuka wu šī ntswinya(phaša). Loko yi ri le'yi rhiyiwaka eyi-hansi yi angamela tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Yona yi rhiyiwa e matshangaveni ya timanga. Kona ku nga vitanisiwa hi tindzoho ta mavele ni timanga. Na kona ku nga rhiyiwa e marusini, ku tsuvuleriwa ku endla swindledyana, masuku mintlhamu yi rhiyiwa kona.

Tinghoda ti rhiya tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Switsatsatsa tinwhari, timhangela, ni tinwana tinyenyana le'ti fanaka na tona. Ni lomu ka tindlela le'ta khale ta dlodloma, hikokwalaho munhu wa swi kota ku rhiya kona. Tinghoda ta kona a ti fani, ku ni le'tikulu, le'ti tlakukeke ku ringana tinyenyana le'tikulu, ni le'titsongo ku ringana tinyenyana le'titsongo. E tindleleni leti ku famba ku tšukumetiwa ti ndzoho ta mavele---swifaki, mašalani, šivelenhlampfu ni mañwana mavele. Loko nyenyana yi tshuka yi vona ndzoho yi tšovolota yi ta landzisa sweswo yi ko yi ya fika e rigodeni yi phasiwa. Mhangela yi tlharihile ngopfu; a yi tali ku phasiwa, hambi swi ri tano, ngopfu loko rigoda ri rhiyiwile khale, ya ntswinyiwa(phašiwa).

Vafana loko va tshika ku rhiya tinyenyana va rhiya e mimpfundla. Hi kona loko va ta sungula ku va vadzimba(vadlayi va swihari). Tinsaka ta mintlhamu leyi va yi tirhisaka ku rhiya e mimpfundla yi tele. Ku ni ntlhamu wa šitlhandla, hi leswaku mantantana wa kona i šitlhandla. Loko mpfundla wu ta wu ri karhi wu khana, wu tsutsuma hi šindledyana le'šī sasekisiweke, šī nyunyeteriweke ni nkuma matlhelo mambirhi ya ntlhamu, wu fika wu nghena wu ba šitlhandla ntlhamu wu watšhuka wu wu ntswinya, hambi mikolo kumbe šisuti. Ntlhamu lo'wo tano wu ni tingoti timbirhi le'ti endliweke vurimi, tona ti hlanganisiwa tlhelo le ri ku nga ta bohelelwa e mhandzeni ya ntlhamu. Loko wu rhiyiwile ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana, ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana. Šitlhandla šona šī le šikarhi. Swa endleka nkarhi wuñwana leswaku mpfundla wu phasiwa hi tingoti timbirhi yinwe e nħañwini yi-

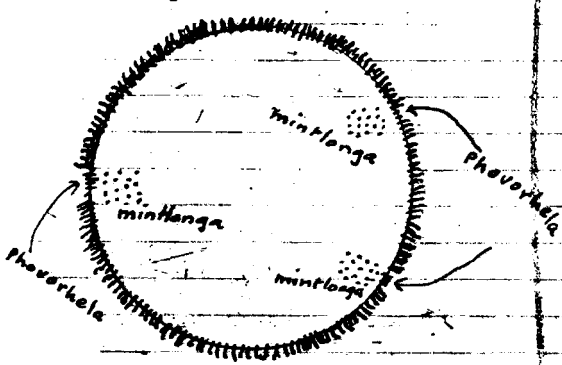
Ntlhamu lowu ku dzimiwa kumbe ku beriwa tinhi ta mune timbirhi hala ka ndlela timbirhi hala ka ndlela. Mhandze ya hala ni ya hala ti hlanganisiwa hi timbalelo timbirhi, kutani loko ku rhiyiwa ngati yi hunda ndza e šikarhi ka timbalelo leti leswaku loko ntlhamu wu watšhuka wu manyela e mpfundla kona. Loko wu ri ntlhamu lo'wu nga ni matimba swihane, mpfundla wu fa šikaniwe wu omela kona. Loko munhu a ya e ku kambele ni wo vona hi šisuka pesuu. Timhandze leti timbirhi ta timbalelo e henhla hi leswaku wu nga ti kota ku hundzuluka wu luma hi meno wu tsema ngoti.

Timhunti, tinhlangu, ni timbavala ti rhiyiwa hi tinghoda. Tinghoda ta kona ti fana ni ta tinyenyana le'ti dlodlomaka. Swi-hambene ntse na hi leswi swihari swi nga swikulu kutani na tona tinghoda ta kona ti fanelaka ku va le'tikulu. Mintlhamu na yona ya tirhisiwa ku rhiyani ni ku phasa swihari leswi. Loko ntlhamu wu ri ni matimba wa yi khunga mhunti, wa yi khunga mbavala, wa yi khunga nhlangu. Tinghoda ti rhiyiwa e mintileni lomu swihari leswi swi fambaka kona. Swi phasiwa e minhamu (ri tlimba e mikolo). Loko šihari ši ri ni nkwiwirimba ra tlimba tlimba ši fa.

Swihari leswi ni swinwana le'swikulu swi phasiwa kambe hi ndlela ya marindzi la'ma dzimiweke e maphanyi le ndzeni, maphanyi (mintlonga) mintonga--Zulu origin) lawa ma vatliwa hi mirhi leyi --nsimbiri ni nšanatsi. Ku tšeriwa rindzi ri hingakanya laha swihari leswi swi fambaka kona. Misava yi tšukumetiwa e kule swinene. Mintlonga le'yi pomaweke e vutsulu yi tihometeriwa kwale ndzeni yi langutile e henhla leswaku loko šihari ši wela lomo ši wela e henhla ka phanyi ši tihaviwa. Loko ši ri šihari le'šikulu hambani ši ngo kota ku huma ši famba ši ta landziwa ši ya kumiwa laha ši nga fela kona. Le'šitsongo šona a ši ki ši ringeta ku ya helo (kule), ha kanyingi šo omela kwalaho. Mintlonga leyi yi nga rhiyiwa ni le masinwini. Nsimu yi fanele ku biyiwa swinene hi ri hlampfu le'ri yi rhendzelekelaka. E ri hlampfu leri a ri fanelanga ku fana hikwako, ku fanela ku va ni lomu ku fambaka ku phovorhela. Ha kanyingi loko šihari ši fika ši kuma leswaku ku biyiwile, šo famba hi rona ši kamba ni ku šiyisisa loko ši nga kuma laha ši nga enghenaka ha kona. Loko va vona laha ši tluetlaka ha kona va tihometela mintlonga hi le ndzeni, leswaku loko ši tluetlaka ši

ta ya wela e henhla ka ntlonga(ntlona).Kunene swa endleka leswaku loko si ta si fika si tiulela si ta ya wela e henhla ka ntlonga si tlhaviwa, Masuku loko si ko so tlhaviwa hi kona ku hela ka sona.

Loko swi ri le'swi fambaka hi mintlhambi, loko munhu a langutile a kuma laha swi tiulelaka ha kona to tlhometela yona mintlonga(maphanyi lawa ya mirhi le'yo tiya--naenatsi ni nsimbiri. Ndzimba loyi a nga rivali ku poma mintlonga ya yena hi vutsulu hikuva e handle--ka byona a nge tali ku kuma ntshumu; hikuva hambisi lo tlhaviwa si nga famba kutani ku nga humeleri ntshumu, kasi loko phanyi ri totiwi--le(poma)vutsulu hambisi famba si ta ya fa.

Mintlonga leyi ya swi kota ku dlaya na yena ndlopfu. Hambisi leswi si nga shari le'sikulu loko si ko si tlhaviwa a ka ha ri na ndlela yinwana loko ri nga ri rona rifu ri nga ta tsema e timhaka.

Ndlela yinwana yo dlaya e swihari-hi mari--ndzi la'ma rhiyiweke e mintlonga(mintonga Zulu)hi leyi:Loko marindzi ma tseriwile mintonga yi pomiwile vutsulu yi tlhomete--

riwile e ndzeni ka khele ri va ri funengetiwa hi byanyi, vahloti va ya va ya hlorigisa swihari va swi kongomisa kwale ku nga na marindzi leswaku swi ta ya wela kona va dlaya.Kunene loko swi ta hi ku tsutsuma va ri karhi va ri e ndzhaku ka swona swi fika swi hodjomela swinwana va ta dlayela lomo; kasi swinwana swa swi kota ku huma swi ya dlayeriwa e mahlweni.

MADZIYO. Swihari le'swikulu ku fana na ndlopfu a swi koti ku phasiwa hi ntlhamu. A ku na ntshumu wa matimba lo'wu nga vekiwaka lo'wu nga kotaka ku phasa ndlopfu.Hikokwalaho tindlopfu ti rhiyiwa hi dziyo. Ntlhamu wa kona wu ni khombo siku riwana.Masuku loko vanhu va rhiya madziyo mhaka ya kona yi fanele ku yisiwa e ka mukhulu(vuhosi ni) kutani va ka Mukhulu va ta ba nyiwa leswaku tlhelo ro karhi ku ni madziyo vanhu va nga ha famberi kona.Mhaka leyi ya nyiwa yi endle--riwa ni mundzuku leswaku loko ku tshuka ku humelele mhangphi mhaka yi ta tivulavula; hi leswaku a yi nga ha karhati hikuva vuhosi byi ta va byi yi tiva. Vadzimba va languta laha tindlopfu, tinyarhi, timhofu timhahamhala, tinyala, tihongonyi, timhelembe ni swinwana swihari le'

swikulu swi fambaka kona. Loko va kumile mpfutla (ntila) va landza
va lava laha va nga vekelaka kona e ntlhamu. Loko swi tehuka swi ya
hundza e hansi ka murhi e rhavini le'ri lašeke, va lungisa kona leswa-
ku va veka e ntlhamu kona. Va tšela e šikhedyana laha loko šihari šī
fika šī hoša e nenga šī nga ta ku khedje, masuku mantantana wa kona o
ta tsemakanya kwalaho. Va tsema e šipombondzwana le'šī nga ni ntikeb
šī lumeriwa šiketse (šidlayi) le'šī pomiwaka vutsulu Ngoti le'yi rhwa-
laka e šipombondzwana lešī yi famba ni rhavi ra murhi yi ko yi ya fi-
ka e nsinyeni, yi ya e mahlweni ku ya fika e šikhonkhwanini le'šī
nga ta phiningedja (hayeka) mantantana; šipombondzwana šī lavene swine-
ne ni šikhedyana laha mantantana a nga kona, leswaku loko šī kandziya
kwalaho šipombondzwana lešī šī wela e nšanwini ya šihari, kasi-loko a
ri munhu šī to wela e nhlokweni. Loko ku rhiywile ku tshikisiwa swe-
swo.

Ndlopfu, kumbe šihari šihwana ntsena, yi ta ta yi ri karhi yi tifambela
masuku loko yi fika yi kandziya mantantana yi ta va yi tivangele ^{lumba} kwa

Sale
origin

(kwarha) šipombondzwana šī to ndzi vuyile, šo fika šī bela šidlayi (šī
ketse) e nšanwini, masuku leswi šī nga lumeriwangiki ku tiyisa, šī ta
ya wela e kule šihari šī famba ni šiketse. Vutsulu byona byi ta va
byi ri karhi byi endla e ntirho wa byona. Loko šī ri šihari le'šiku-
lu, šihwana ša le' swi variweke kwala henhla, šī nga swi kota ku khugu-
ka šī famba kabe šī ta ya fa e mahlweni. Ntsena loko šī ri ša le' swi-
tsongo šī tala ku fela kwalaho. Loko va ya e ku kambeni va ya kuma
wu watšhukile va ta landza hi nkodzo va ya šī kuma va yevula.

Hilaha hi hlumaseleke ha kona leswaku nkarhi wanwana madziyo ma ni-

u/ khombo swa endleka leswaku loko munhu a ku e ya e ku kambeleni a ya

u/ kuma leswaku e dlele munhu. Munhu lunene a nga ki a swi kota ni ku
suka wo tala ku wela kwalaho a omela kona. Loko munhu loyi a nga rhi-
ya e ntlhamu lowo a kuma swi tano, mhaka ya kona hi ku tsutsumela e

u/ ka mukhulu a ya vika mhang e leyi, kutani va Vuhosi hi vona va nga ta
vitana vini va nhloko va ta va byela mhaka leyi ni leswaku va ya teka
nhloko ya vona va ya hlalalisa (lahla). Sweswo loko swi herile, vavangi

u/ u/ va mhang e va wu tiva nawo, va ta fanela ku ya riha hi wanhwana, masu-
ku loko nhwana loyi a hlomile, loko a kuma nwana wa mativula, variheri-
wa va ta fanela ku ba ntsengo va ya lovola, leswaku vana va munhu lo-
yi va ta va vana tanhi vana vanwana, va nga vi manhlonga, hikuva vana

va velekiwa hi suma. Loko wansati a nga lovoriwanga, vana va yena i
Š/ manhlonga ja va na tifane lo ta vana vanwana e mitini. Tswetswo loko
swi endliwile, swi herile, va ri: (Nwambakadzi a yi rihwi) hi leswa-
ku kuriha tswetswi ku herile ku sele ntsena ritswalo. A va ha ri-
u/ hanga, lo tekiwa tanihi vanwana yavasati. Vušaka bya kutswalana
byi tiyisiwile kwalaho. Mhaka ya ku riha a yi nga ha tsundzukiwi ku
ta tsundzukiwa ntsena ritswalo.

Ngoma i rito ra hosi. Yi biwa loko ku ri ni mhaka le'yikulu ya tiko; Mhaka le'yikulu ya mfumo---tanihi (a) ku tivisa vanhu nyimpi (b) ku luma hlovo, (c) ku tivisa ngoma ya ku yimba. Ngoma yi vatlwa hi nsinya ya murhi lo'wukulu. Wu fanela ku va nsinya wa murhi lo'wa olovaka. Muvatla-ngoma, nkuhlu, ni minwana hi yona yi fanelaka, leyi ku toloveriweke ku vatla ha yona. Mhaka yo rhanga hi ku lava nsinya wa murhi, masuku loko wu kumiwile wu tsemiwa. Masuku wa pulukanyisiwa ku ringana ku leha ka ngoma; kunenezi yi tlula ku tlakuka ka tshuri, yi tala ku ringana ku fika e šifuveni sa munhu loyi a kuleke ku ringana, hi leswaku munhu loyi a nga lehangiki na swona a nga kolangiki. Yi vatleriwa kwala yi tsemiweke kona, yi rhwariwa loko yi berile. Yi vatliwa hi šihloka, mbatlo ni nsendzo. Yi vakeriwa e šikhomo tanihi thunga. Yi kovo-tliwa hi nsendzo yi ri karhi yi gupiwa ni ku hariwa vundzeni hi gwengo. Yi vatliwa ya larisiwa hala makumu (šihansi), kutani ku ya va ni nomo lo'wutsongo. Laha nonwini ku bošeteriwa masuva ya timhangu-le'ti nga ta vamba dzovo. Dzovo ri petiwa e matini, ri olova swinene; masuku ri vambiwa. Ra swi kota ku tshanambuka, kutani loko ri oma ri ta khwanyana ri vambeka swinene. Yi yimisiwa hi tshaku loko yi biwa. Kambe yi nga biwa ti etiele. Yi biwa hi nhonga; kasi e mikarhini ya tinyimpi loko hosi yinwana yi hluriwile yi dlayiwa ku tsemiwa voko ra yona hi le šikokolemi (šisungunu) ku biwa ngoma hi rona---hi š'andla sa kona.

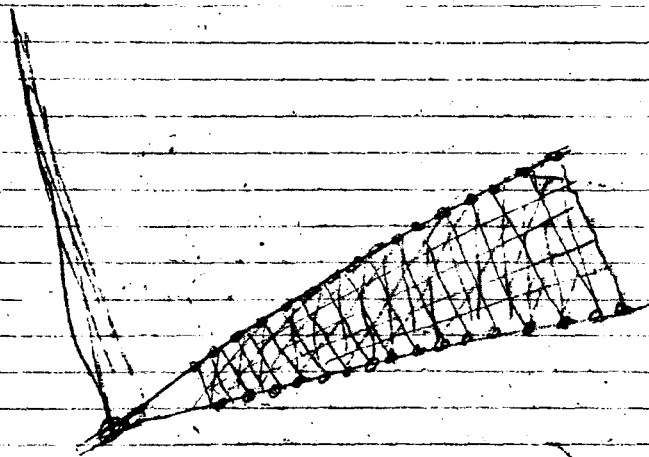
Ngoma a hi mhaka ya ntumbuluko e ka Vatsonga (Shangaans). Vatsonga va va khale a va ri hava; kambe hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ni vamatiko lawa ma nga ni swilo leswi swa tingoma na vona ya titekele yona, kutani la'va namuntlha vo kuma swo ngi i mhaka ya ntumbuluko kasi a swi tano.

^{ku} Ndzhumba. Ndzhumba wu fana ni ngoma kambe swi hambana ntsena hi leswaku ndzhumba wu nga wutsanana. Wona wu biwa loko ku tlangiwa, hi leswaku loko ku tsakiwile. Loko ku ri ni miptlango ni loko ku ri ni tikhomba, ku twakala hi yona mindzhumba leyi.

N (Š)SOMANA (plural---mašsomana) Mašsomana ma fambelana ni swindzhumbana. Na wona mašsomana ma vatliwa hi mirhi le'yi fanaka ni leyi ku vatliwaka Ngoma ha yona. Šsomana i šilo le'šitsongo swinene, ni loko munhu a khomila.

ko munhu a khomile hi voko wa swi kota ku ri yimba (ku ba fso-
mana). Mavambela ya dzovo ma fana ni leswi ku vambisiwaka šiswo-
na dzovo ra ngoma. Ku ni kutsina matsotana, hi leswaku swa biwa
swilo leswi loko ku ri karhi ku tsiniwa. Swi tala ku biwa swi ri
swimbirhi --- le'šikulu ni le'šitsongo (marito ya swona ma ri karhi
ma nyiketana). Swilo leswi swi biwa ni ku tsiniwa hi tiŋanga. A swi
tali ku biwa ni ku tsiniwa ni nhlikanhi kambe i ntirho lo'wu ta-
laka ku endliwa ni vasiku. Ku beriya la'va nga ni swikwembu; ka-
moe a swi twali swinene loko kumbe swikwembu swa kona swi tšhava
ku wa ni nhlikanhi, swi wa ntsena loko ku ri ni munyama. Kumoe va
tšhava ku onha nkarhi wa mntirho ni nhlikanhi, kwalaho a swi ti-
viwi swinene.

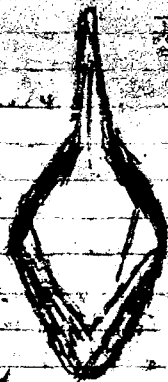
X Miphirho ya vakhalax

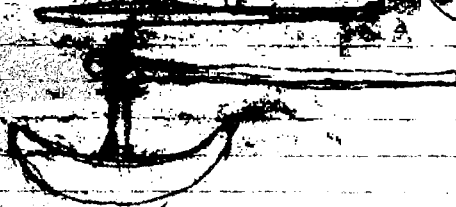
Tavala

vutavala

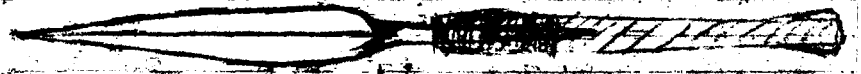
Sizambi
 Tlisanopa
 Setimpo Simbela
 Sipendane
 ngwala

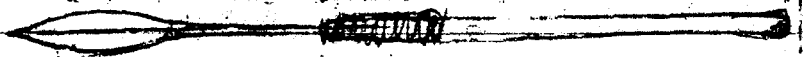
Sikowen

Sintsanga
mbkembhe

Tlhari

Tlhari

Matlhari tawa ma lumeri britexe

nsendzo

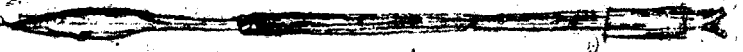

Nseve wa tingove

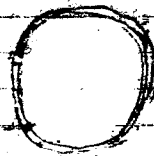
Gwengo i tlhari

leri khotsiwake

ri lumeriwa e
simbhangani

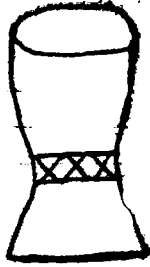
Nseve wa kala tingove

Sindra

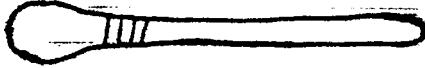
Rharingo

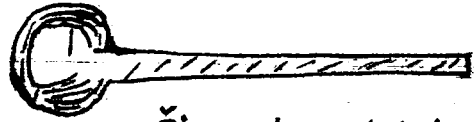
Tshuri

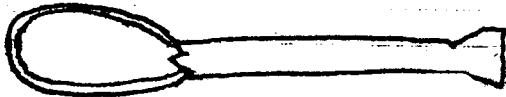
Nhonga

Musi wo Kandza

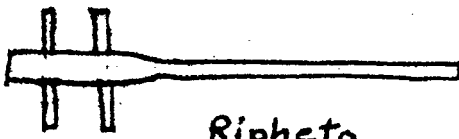
Šigombo (dukuza)

Nkombe

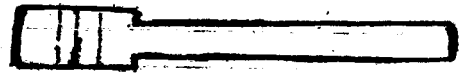
Mfaku

Ripheto

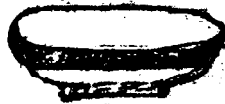
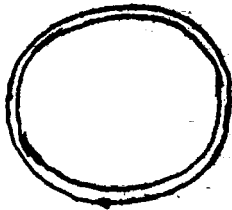

Šiphahph

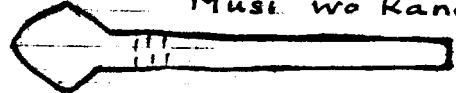

Musi wo Kandza

w/

Ndyelo

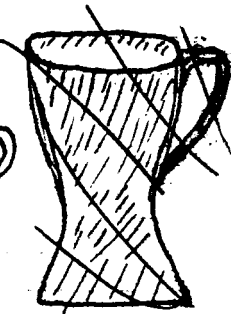
Musi wa Šibveša

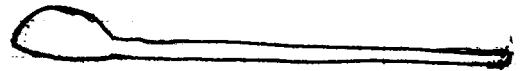
Ngqombho

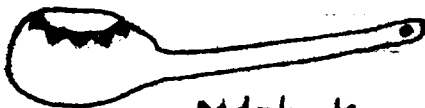
Mbhingi wa Šikomu

Thunga

Ripheto tinhi ti hambene

Ndzheko

Gombe

Šiphahph
Šiphahph

H. E. N. SANWIS
SANWIS
SANWIS

lemana.

Swo Vatla. -- (carving)

1. Ntirho lowu wa vatla wu endliwa hi vavanama. Va vatla swo tala. TSHURI. Tshuri ri tirhisiwa ku tlhokola ni ku kandza e navela. Ri tala ku vatliwa hi mirhi leyi... Nkanyi, Mondzo, Mtema, Nkenge, Muvangazi, Mpfungurha, Mbulwa, Mbhesu ni miwana. Lomu yi pfumalekaka mirhi leyi hambi wu ri nkuwa wa tirhisiwa. Ku tsemiwa nsinya lo'wo lulama, wu pulukanyisiwa ku ringana ku tala kuka ka tshuri. Murhi wu nga ringana tshuri kumbe mambirhi, kumbe marharhu. Loko ri pulukanyisiwile, ri tsemiwa ri saseka hahala hansi (tshaku) ni hala henhla. Ri vevukisiwa hi ku ri lema hahala handle. Ri vakeriwa nkhamo laha ko dzengengeka. Loko va lava ku ri kovotla va tlhoma e risungunu e šikarhi ka rona, va behelela ngoti le'yi nga boheleriwa e khala ku ringana ku ahlama ka tshuri kutani va rhendzelekisa va ri karhi va tsala. Ndzhaku va sungula ku kovotla ku tlhela hi ndzhati lowu. Ku tirhisiwa nsendzo ni mbatlo loko ku kovotliwa. Loko ri ri ra mondzo ra karhata hikuva wa nonohwa. Rona nsendzo ni mbatlo swo tsela, kutani ku tshiveriwa ndzilo; loko wu nyekile, va tlhela va kovotla kambe, va tlhela va ^{tshivelala} kovotla kambe sweswo-sweswo ri ko ri hela. ^(ku enta ku ringana) Loko ri herile va enghenisa gwengo va hala ku sasekisa e ndzeni. Va sasekisa ^{e handle} hi nkhamo, kumbe hi ku kenya-kenya; a ri tali ku endliwa mavala.

Tshuri ri fanba ni musu wo kandza ha wona.

2. MUSI. Musi wu vatliwa hi mirhi leyi:.. Mudzuva, Šilubarhi, Mondzo NKayi, hikuva ya tikela. Mpimo wa kona wu tala ku fika e šifuveni loko munhu a yimile na wona. Wu endleriwa e nhloko. Vona e papilweni laha yi longološeweke kona hi tinšaka ta yona.
3. MBHINYI. Mbhinyi i mhandze leyi ku lumeriwaka e šikomu e ka yona. Mirhi le'yi fanelaka ntirho lowu hi leyi:.. Mbahla, Šilubarhi, Ndzhopfa, Muhadamba; handle ka mbahla lowu wu tsemiwaka, wu pandziwa, wu lemiwa vumbhinyi, leyi miwana vo languta lowu wutsongo va tsela hi šikundzu ša wona, hi šona ša endlaka nhloko ya mbhinyi wa šikomu. Loko va lumela va boša hi rhavingo le'ri hisiweke e ndzilweni, va pfhatela kunene va ko va boša. Na wona nsuka wa šikomu wa hisiwa loko ša lumeriwa.

4. RIPHETO.

709 K24/11 23
Ripheto loko ri hela ku phaphiwa hi s'ihloka ro lungisiwa hi banga kumbe mukwana. Ndzheko ri bošwa mešwa (timbhovo yo ngenisa hi kona tinhi timbirhi le' ti diudlaka ni ku hlanganisa mapa leswaku ma nga phundzuli.) Timbhovo leti ti nga bošwa tlhelo riwe kumbe ti hambanisiwa. Mabošela ya kona ma kombiwile kwala swikombisweni. Ripheto ri vatliwa hi mirhi leyo tiya, leyo sihalala. Šilubarhi, Muhadamba, Mbahla, Nsihani, Mutlhwari ni minwana.

5.

NKOMBE.
Nkombe wu tirhisiwa ku vondza vuswa ni ku hakasa swinwana loko ku swekiwa. Wu vatliwa hi mirhi le yi sihalalaka Kambe loko yi nga kumeki vo tsema lowu va wu kumaka. lowu va wu vonaka ku antswa; kambe sweswo swi ya hi ku hambana ka matiko. Nkombeko, Nkahlwani, Šihlangwa, Nkwakwa, Muvangazi, Muhadamba, hi minwana ya mirhi le yi talaka ku laveka e ntirhweni lowu. Šitsalala ši tala ku vatla nkombe wo dya hi wona e vuswa. E ntirhweni lowu ku tirhisiwa mbatlo; hi yona yi kovotlaka ni ku sendza.

6.

NDZHEKO.
Ndzheko wu vatliwa na wona hi mirhi le yi sihalalaka hi kuva hi yona yi nga tiya. Ndzheko kwala swi hambana hi matiko. Ndzheko wunene wu nga vatliwa hi Muvangazi kumbe nkahlwani; kambe loko munhu a nga khathali a ngo vatla hambani wo va nkanyi. Wu vatliwa kukotisa loko ku vatliwa e tshuri; hi leswaku ku tirhisiwa switirho le' swi tirhisiwaka loko ku vatliwa tshuri. Wa khavisiwa loko wu herile. Loko va hetile ku tsala mavala hila ha munhu a lavaka ha kona ku hisiwa risungunu kumbe ntlhavu ku phateriwa ha yona. Wu nga khavisiwa ku rhendzelekela nomu ni le honweni (hono) (hono i sikhomo ša ndzheko). Šikhomo ši bošwa kusuhi ni le makumu ku huleriwa ngoti yo hayeka ha yona.

7.

THUNGA. THUNGA i šibye šo sengela lomo masi kumbe ntšamba wa tihomu. Thunga ri languteka tanhi šitshudyana. Hikwaswo switirho le' swi tirhisiwaka e ku vatleni ka tshuri swa enghena e ntirhweni lowu. Ra khavisiwa hila ha munhu a swi rhandzaka ha kona.

8. NDYELO.

709 K24/11 26
Ndyelo i šibye šo phamela swakuđya e ka šona. Loko wu-
vatliwa ku tsemiwa nsinya kumbe rhavi le ro tseindziyela ra
murhi ri pandziwa hi le šikarhi. Šiphemu šiwana ni šiwana
na ši endla e ndyelo. Wu pimiwa tanihi leswi tshuri ri-
misiwaka šiswona. Ku tirhisiwa mbatlo ku kovotia; na rona-
gwengo ra tirhisiwa loko munhu a swi rhandza. Mindyele miw-
na yi endleriwa e tshaku; miwana yi endleriwa milenge ta-
nhi ngqombho. NGQOMBO wu endleriwa ni swikhomo.
Muvangazi, Mohesu, ni Nšenhe hi yona mirhi le'yi fanekela-
ka loko ku vatliwa swibye leswi.

9. ŠIPHAHO.

y/ Šiphaho ši lava ku fana ni ndyelo kambe šona ši ni ši-
khomo(hono). Šikhomo ša šona a ši fani ni ša ndzheko; šo-
na ši endliwa šiphepherhele, ši bošwa mbhovo(šuva) ho hule-
la ngoti yo hayeka ha yona tanihi le' swi endliwaka e ka
ndzheko.

10. GOMBE. Gombe i nkombe lo wakulu, wo leha, wo hunga (hakasa)
ha wona loko ku swekiwa byalwa. Wu vatliwa tanihi nkombe
Mirhi yo vatla gombe ku hlawuriwa le'yo sihakala, wu ta
tiya.

11. NHONGA. Tinhonga ti ni tinsaka to tala. Mirhi le'yi tirhi-
siwaka yi lava ku fana; hikuva tinhonga ti laveriwa ku ti-
ya ni ku saseka. Tinhonga tiwana ti endleriwa ku khoma
(ku tiyisa mavoko) loko munhu a famoa-famba; kasi tiwana
ti ni ntirho wo tilwela loko munhu a pfukiwa hi vanwana
kumbe a lwa ni šivandza, kumbe a dlaya e nyoka, kumbe a
dlaya e šihari. Hikokwalaho swi lavekaka leswaku tinhonga
ti vateriwa ntirho lowu ti laveriwaka wona.

Šigombo ši endleriwa e nyimpi, hikokwalaho ši fanelaka nti-
rho wo lwa, ni ku tilwela ni ku dlaya. I nhonga yo koma,
yo tikela, yo tiya. Mondzo, Nshani, Šilubarhi ni miwana
le'yo tikela yi endla swigombo. Šigombo ši ni nhloko ta-
nhi le' swi kombiweke e šifanisweni.

Nhonga yo tamela yona yi fanela ku saseka. Yi vatliwa
hi šilutsi, šona ši rhandzeriwa ntima lo'wo ndzondzondzo.
Nšenhe na wona wu sasekile ngopfu.

R24/11

Nhonga ya wona yi nga vatliwa yi endliwa nsombhonsombho
kumbe yi tsondzeriwa hi nyoka; kumbe yi endliwa e munhu
hala henhla kumbe e šikarhi. Munhu a nga va a khehlile
šidlodlo. Muhlovo wuwana wa nhonga ku nga vatliwa e ri-

khotsiwa, kumbe ri swekiwa kunene, kutani lokom ri olovile
ri khotsiwa. Ku nga vatliwa nkondzo wa šihari, kumbe
ko ya mbyana, kumbe šilo šinwana leši munhu a ši ehleketa
ka leswaku ši sasekile. Nhonga ya kona yi nga bošwa na
yona nhloko ya kona yi nga bošwa, kutani ku endliwa e
mhangu le'yi enghenaka e masuveni la' ma bošweke e ka to-
na hi timbirhi ka tona. Ti fanela ku sendziwa swinene le-
swaku laha ti nga hlangana kona ku nga vonaki. Na kona
hala hansi laha ku helaka kona nhonga ku tlhomiwa rinwa-
na rimhondzo, na rona ri vekriwa tanihi le'ra le henhla.

12. MFUKU.

Mfuku yi tšhela fole. Yi tala ku vatliwa hi šitsalala ni
ni miwana mirhi. Tanihi laha yi vonakaka ha kona e šia
fanisweni yi vatliwa yi siya hala nonwini ku larile, kuta
ni ku hetisiwa hi ku boša hi risungunu loko yona yi heri-
le. Ti tirhiwa hi hala ndzhaku. Laha ku vonakaka ndzhati
hi laha yi nga hlanganisiwa hi kona. Na yona yi kutumbi-
wa hi sinsendzwana ni sigwengwana. Yi kutumbisiwa šisweswo
yi ko ya hela. Yi fanela ku sendziwa swinene leswaku
ku nga ti vonaka laha ku nga hlanganisiwa hi kona. Loko
yi herile yi fanele ku khavisiwa; ya kenya-kenyiwa, ndzhaku
ku hisiwa e risungunu ku pihateriwa ha rona. Yi herile
mfuku, kutani yi nga tirhisiwa.

Ku ni mfuku leyi va nge i šipapa. Yona yi nga endliwa
hi šidzobyana ša sengana(bale). Hamoi ši ri ša swinwana
swihari le'switsongo. Šidzobyana leši ši tlhuvutsiwa swi-
nene ši vupfa, kutani va tšhela kona fole. Loko va dzaha
a va tšhuluri vo nunwa kunene, ni loko va siyela munhu
vo nwi nyika hi šipapa a nunwa, (ku nga ku koka hi ti-
nhopfu). Ku pfala ka šona vo tsondzela hi ringhole le'ro
lalá, le'ri endleriweke šona šipapa lešo.

709

—Swa vumba—

K24/11 1-2 28

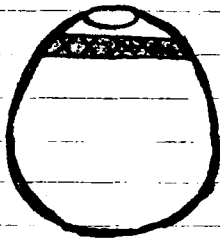
Nkamba wo
(šihiso) sila
mbila, timanga etc.

šinkambana
šo ševela

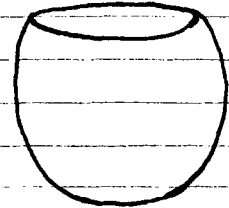
Nkambana
sabelo

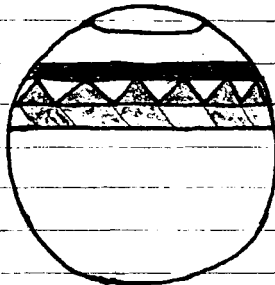
Khuwana

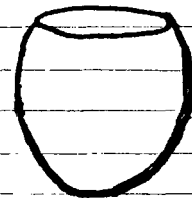
šikhuwana

nhlambeto

Nsimeko (mbita le'yi-
kulu ya byalwa).

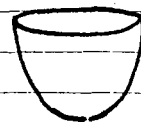
šinhlambetwana

Djomela

djomela

šinkambana
šo sila fole,
—širhengele—

H. E. N. Sanwisi, Lenana

Ku vumba i ntirho le'wu endliwaka ngopfu hi vavasati e šikarhi-
ka vanhu (Bantu). Ku laviwa vumba leri fanelaka, hi tlhelo ra-ku
tiya ni ku ka-ri nga handzuki. Loko ri koriwile, (tšeriwile) ri vuyile
e kaya, ra phuphuteriwa, ri vekiwa e kheleni le'ri tšeleriweke swona.
Ra khubumetiwa khele leri loko vumba ri ri lomo. Swi vitaniwa ku
furheka. Loko va vuya e ky ~~mh~~haleni a va vulavuri, ri nga ta handzu-
ka. Ndzhaku ra kanyangiwa (pfiwa) ri vupfa. Ku endliwa šiphepherhele
ši vekiwa e širhengeleni, va sungulela kona. Va swoswa vumba ku
ri endla milonga, yi veketeriwa nonga e hemla ka nonga; loko yi hlange,
ne yi hlanganisiwa hi rikatla kumbe nthamula. Loko šikhato ši lulami-
siwile, yi nyikiwa e vundzeni, yi ri karhi yi ringanisiwa ku tsindzi-
yela ka širhengele ša kona, va endlisa sweswo yi ko yi ya fika e maku-
mu. Ndzhaku ya dlayileriwa. Swibya leswi swi vekiwa e ndlwini laha ku
nga hava moya swi omela kona. Swa kukutseriwa swi nga si humeseriwa e
handle, swi khavisiwa (sasekisa hi mavala); šinatsi ša tirhisiwa.

Loko swi omile swi humeseriwa e handle swi orha e masana.

Ku rhoteriwa tihunyi ti veketeriwa na swona, kutani ku lumekiwa ndzi-
lo. Loko ku endliwa ntirho wolowo a ku vulavuriwi, vavanuna a va-
pfumeleriwi ku tshinela, swi nga ta handzuka. Vanwhanyana a va orhi-
ndzilo wa kona swi nga ^{va}nyika vumba (ku felwa loko va kuma swihlangi)
Loko swi tshile swa ringetiwa loko swi wu twile e ndzilo ku ringana.
Loko swi nga fikanga, swa engetiwa, swi vuyela e ndzilweni swi tshive-
leriwa kambe. Mbita yi kanguriwa hi vudyangwani. Byona swekiwa.

Loko leswa swi herile yi ta va yi tiyile; yi nga tirhela leswi űwini
a yi lavelaka swona.

Timbita tihwaha ti endleriwa ku swekela e vuswa ka tona---nhlambeto,
šinhlambetwana; tihwana ti endleriwa ku ka mati---khuwana, šikhuwana;
tihwana ti endleriwa ku silela e ka tona --nkamba (šihiso); tihwana
i to tšhela byalwa, --nsimeko, (mbita le'yikulu ya byalwa) khuwana, šikhu-
wana; swiñwana swo nwela e ka swona---madjomela, swiñwana swo hlambela
nkambana (sabelo), swiñwana swo ševela--šinkambana; swiñwana swo
sila fole - šona ši vitaniwa "shirhengele" hikuva
hakanyingi a ku tirhisiwa širhengele (šiphemu ša
mbita le'yo fayeka) ku sila fole.

Nhlambeto ni šinhlambetwana i timbita leti ku swékeriwaka e ka tona. Ntirho lowu ti endleriwaka wona wu komba šikaŋwe leswaku a ti fanelanga ku khavisiwa hikuva ti tirha e musini. Ta swihatiwa, kutani mavala ma nyama ma nga ha vonaki. Ti fanela ku hariwa (kwenga---kwengiwa) ku susa ku swihala ka musi; hikokwa laho nkarhi wunwana to tsariwa kunene, ti tshikisiwa šiswešwo. Milomo ya tona ya ahlamisiwa leswaku nkombe wu ta kota ku tirha swinene. Makhuwana ni madjomela, minkamba ni swinkambana swa tsariwa swi khavisiwa hikuva hikwaswo leswi swa nhlentswiwa leswaku swi nga ti nyenyetsa loko vanhu va ri karhi va tirhela e ka swona. Nkambana (sambelo) fa tsalatsariwa hikuva ku hlamberiwa e ndzeni ka fona. Nkambana wo funengeta mbita wu kona na wona. Nkamba (šihiso) wo sila tinhlampfu, šidhamutana, timanga mikarhi minwana, šimbhundzu ni swinwana wa tsariwa e ndzeni ka wona (wu endliwa meno) leswaku wu ta kariha. Milomo ya makhuwana na madjomela ya khumisiwa hikuva ndzheko wa mati wa swi kota ku enghena loko wu nga kulanga ngopfu. Širhengele šo sila fole na šona ša tsariwa e ndzeni leswaku ši ta kariha. Ši vitaniwa širhengele hikuva a ku tirhiwa hi ši rhengele ša mbita loko ku nga si sunguriwa ku vumba swo silela ka swona fole.

End.S. 709.